

ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ РІЧКИ САЛЬНИЦЯ (До 825-ліття “Слова о полку Ігоревім”)*

Похід, оспіваний у “Слові о полку Ігоревім” і детально описаний у Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, досліджується вже понад два століття. Проте питання щодо маршруту Ігоревих полків залишається ще багато в чому нез’ясованим. В цьому повідомленні ми ще раз зупинимося на локалізації р.Сальниця, якій вже була присвячена наша попередня розвідка [1, с.15-21]. Її назва згадується в Іпатіївському літописі після опису зустрічі десь між Донцем і Осолом полків Ігоря і Всеволода: Ігор “*перебрєде Донець и тако приида ко Осолоу, и жда два дни брата своего Всеволода: тот бяша шел инем путем ис Коурьска. И оттоуда поидоша к Сальнице*” [2, стб.638]. Далі в писемних джерелах згадуються без будь-якої прив’язки до місцевості лише два гідроніми - Сюурлій і Каяла. Отже, Сальниця є останнім об’єктом, від локалізації якого залежить і сама можливість подальших пошуків.

Назва цього об’єкту зустрічається також в деяких списках “Книги Большому Чертежу”: “*И ниже Изюма пала в Донець с правая стороны река Сальница. А ниже тое - Изюмец*” [3, с.38]. На підставі цих даних вперше локалізував Сальницю, що згадується також під час походу Мономаха 1111 р., В.М.Татішев: “*оная течет в Донец с правой стороны ниже Изюма*” [4, с.259, прим.352]. Однак спробу локалізації Сальниці, що згадується під час подій 1185 р., вперше здійснив М.М.Карамзін: “*Здесь названа Сальницей река Сал, впадающая в Дон близ Семикаракорской станицы*” [5, прим.204].

У відомій статті П.Г.Буткова Сальниця ототожнюється з правою притокою Донця р.Торець [6, с.52]. М.Ф.Грамматін зазначав: якщо Каялу ототожнювати з Кагальником, “*то Сальницу и Сюурлий надобно искать на той же левой стороне Донца*” [7, с.133].

М.С.Арцибашев вважав, що “*едва ли Сальницей называется здесь река, впадающая в Донец с левой стороны между Осолом и Боровскою*” і що вона “*очевидно*” була на відстані одного переходу від р.Сюурлій, а останній він

*Роботу здійснено в рамках виконання держбюджетної теми №108.01.04.09-11 “Комунікації Лівобережної України (з давнини до початку ХХ ст.)”

вбачав в Ольховому колодязі, який впадає у Донець нижче Борової на 20 верст [8, с.193, 241, прим.34].

Погоджується з М.М.Карамзіним, що Сальниця - це р.Сал, у своїй відомій книзі М.В.Гербель [9, с.ХХХV].

М.Я.Аристов ідентифікував Сальницю з Тором, причому відомий історик, спираючись на Хлебниківський список Іпатіївського літопису, пише стосовно походу 1111 р., що в ньому *“вместо неизвестной реки Сальницы обозначена Сольница / .../ Как Тор называли Сольницей, так город Торский или славянский называли - соленым городом, а озера Тора - солеными озерами”* [10, с.15]. Тобто М.Я.Аристов вважав Сальницю, що згадується під 1185 р., і Сальницю/Сольницю, що згадується під 1111 р., однією і тією ж річкою.

Маючи на увазі походи 1111 і 1185 рр., М.П.Барсов вважав, що в обох випадках Сальницю треба шукати *“не в дальнем расстоянии от устья Оскола”* [11, с.303-304].

Не вдаючись до детального аналізу реалій походу, Д.І.Багалій приєднався до точки зору М.Я.Аристова [12, с.250].

Посилаючись на М.Я.Аристова, ототожнював *“з большой вероятностью”* Сальницю з р.Тор і відомий фахівець з історичної географії В.Г.Ляскоронський. При цьому вчений слушно зауважував, що літописи, називаючи річки, вказують лише на місцевість, куди рухалися руські війська, тобто до Тору можна було підійти і правим берегом Донця, і лівим, а в останньому випадку могла матися на увазі місцевість поблизу гирла Тору [13, с.62].

Аналогічну точку зору висловив В.Г.Ляскоронський і в іншій ґрунтовній праці, лише підкреслив, що, можливо, під *“р.Сальницей разумелась одна из речек, впадающих в Оскол с левой стороны, неподалеку от устья р.Тора”* [14, с.11].

Важливим, певною мірою новим етапом в справі дослідження маршруту сіверських полків стала робота археолога і краєзнавця М.В.Сибільова. Спираючись на натурне вивчення регіону, М.В.Сибільов дійшов висновку, що у *“Книге Большому Чертежу”* взагалі йдеться не про річку Ізюм, а про Ізюм-Курган: *“У старовинних документах і картах фігурують Сухий і Мокрий Ізюмці та Ізюм-Курган; р.Ізюм немає, принаймні документа про це авторові не трапилось, - пише М.В.Сибільов. - Між гирлами обох Ізюмців та Ізюм-Курганом відстань становить дві версти: поміж ними протікає невеличка, у 4 км завдовжки, історична р.Сальниця, що відома під назвою “Річки”*. При цьому вчений

вказував, що у *“Книге Большому Чертежу”* допущено помилку: р.Річка впадає у Донець не з правого, а з лівого боку [15, с.104].

У низці статей і двох книгах, присвячених історичній географії Половецького степу, походам Мономаха та Ігоря Сіверського, К.В.Кудряшов детально розглядає і маршрут русичів 1185 р. Сальницю автор локалізує в районі Ізюма [16, с.64, 66, 80; 17, с.35-36].

В.О.Афанасьєв у досить ґрунтовній статті зазначає: *“река Сальница, правильнее Сольница, - бывшее название реки Тор, куда полк Игорев прибыл вечером той же субботы 4 мая”* [18, с.47]. Тут дослідник, як і деякі інші автори, починаючи з М.Я.Аристова, ототожнює Сальницю у походах Мономаха та Ігоря.

У розлогій роботі В.М.Глухов пропонує два варіанти маршруту сіверських полків, але, вважаючи, що метою походу була Тмуторокань або, як мінімум, вихід до Дону, дослідник накреслює рух військ через Донець, Оскол і далі на південний схід. При цьому, ставлячи під сумнів дані *“Книги Большому Чертежу”*, В.М.Глухов слушно зауважує, що згадка її у Іпатіївському літописі (*“поидоша к Сальнице”*) не могла стосуватися невеликої річки і літописець *“не мог ее взять в качестве географического ориентира”* [19, с.28].

Відомий знавець старожитностей Подонцов'я Б.А.Шрамко вважає, що йдеться про дві різні річки [20, с.404].

Б.О.Рибаків у своїй відомій монографії повністю погоджується з В.М.Татищевим. Характерно, що видатний історик навіть не аналізує згадки Сальниці у інформації про похід Мономаха, кампанію Ольговичів 1185 р. і *“Книги Большому Чертежу”*, обмежившись їх ототожненням. Виходячи з такого підходу, вчений проводить і подальші розрахунки, взявши за точку відліку район м.Ізюм [21, с.233-234].

Детально, з залученням великої кількості джерел, підходить до з'ясування маршруту сіверських полків військовий інженер Г.Є.Пядишев. Велику частину його праці присвячено, зокрема, і локалізації Сальниці. Порівнюючи похід Ігоря Святославича з Шаруканським походом Володимира Мономаха, він досить переконливо доводить, що згадувані у літописних оповіданнях про ці походи дві Сальниці є різними географічними об'єктами. При чому Сальницю у поході Ігоря дослідник навіть схильний трактувати не як ріку, тому що, мовляв, у XII ст. під назвою Сальниця розуміли не лише річку (як у Шаруканському поході), а й місце переправи, тому літописець і не назвав її рікою, *“что он аккуратно делал в отношении других рек”* [22, с.55].

Далі Г.Є.Пядишев слушно зауважує, що визначити місцезнаходження “переправи-Сальниці” у поході Ігоря можливо лише виходячи з розрахунку відстаней, що відділяють її від стоянки військ на Осколі й від місця битви на р.Сюурлії [22, с.55]. Останню відстань вчений визначає у 20-25 км і ототожнює Сальницю з р.Великий Бурлук або з місцем переправи через неї [22, с.60].

Певним підсумком у справі дослідження історико-географічних аспектів походу Ігоря Святославича стали праці М.Ф.Гетьманця. Впродовж кількох десятиліть дослідник вивчав реалії другого етапу маршруту (від Сальниці до Каяли) безпосередньо на місцевості. Результатом цих натурних студій стала монографія з промовистою назвою “Тайна реки Каялы”. Детально проаналізувавши основні гіпотези і висунувши додаткові аргументи, М.Ф.Гетьманець погоджується з версією М.В.Сібільова, лише дещо уточнює, що Сальниця - не безіменна річечка на околиці Ізюма, а більш значна р.Сухий Ізюмець, що теж впадає у Сіверський Донець навпроти Ізюмського кургану [23, с.51, 166]. Останній вчений вважає Шеломянем “Слова о полку Ігоревім”.

Однозначно погоджується з орієнтирами “Книги Большому Чертежу” відомий археолог С.О.Плетньова [24, с.162].

У новітньому дослідженні луганського історика В.І.Подова обґрунтовується так званий південний варіант розташування місцевості, де відбулися трагічні події. Ототожнивши Сальницю, що згадується під 1111 р., і ту, що згадується під 1185 р., дослідник локалізує її в басейні Дніпра, вважаючи, що це сучасна р.Солоня - права притока р.Вовча, що впадає у Самару [25, с.16, 101-103].

У наведеному короткому історіографічному огляді ми зупинилися на основних гіпотезах з означеного питання і, як бачимо, на сьогодні не існує єдиності й щодо визначення місця розташування Сальниці, і трактування цього географічного об'єкта (блід, ріка?), і можливості ототожнення Сальниці, що згадується у зв'язку з походом Ігоря 1185 р., з Сальницею у поході Мономаха 1111 р., і згадками її у “Книге Большому Чертежу”. Проте ситуація не є безнадійною. Спробуємо зупинитися на деяких моментах, яким, на наш погляд, недостатньо приділяється уваги.

Вчені неодноразово зупинялися на питанні невідповідності незначних розмірів Сальниці (якщо мати на увазі район Ізюма), яка, згідно з окремими гіпотезами, навіть не збереглася до наших днів, зі згадками про неї у досить важливих літописних повідомленнях. Тобто ця річка повинна була бути відомою на Русі

якщо не своїми розмірами (такий фактор відсутній), то чимось іншим, неординарним. Це спробував пояснити К.В.Кудряшов тим, що Сальниця “определяла собой место переправы через Донец - в этом основание для ее упоминания в летописи, а позднее и в “Книге Большого Чертежа” /.../ именно сюда, к этой Сальнице, т.е. к Изюмской переправе, и подошел Игорь” [26, с.36].

Виходячи з вищесказаного, можемо дійти попереднього висновку: три важливі фактори, що, на думку багатьох вчених, пов'язані з походом Ігоря Святославича, ніби концентруються в районі сучасного м.Ізюм. Це:

1. Згадки р.Сальниці у літописі та “Книге Большому Чертежу”.
2. Наявність переправи в районі м.Ізюм.
3. Розташування поруч з горою Кременець - на думку деяких дослідників - Шеломяні “Слова о полку Ігоревім”.

Така гіпотетична локалізація історико-географічних реалій - майже однозначної трактовки цього Ізюмського вузла як головної відправної точки подальшого шляху Ольговичів - призводить до задалегідь заданого пошуку десь неподалік і інших об'єктів - Сюурлія і Каяли. Але, як нам уявляється, картина виглядає дещо інакше. Зупинимося детально на кожному з наведених факторів.

Отже, писемні згадки Сальниці. Фраза Іпатіївського літопису, процитована на початку цього повідомлення, майже завжди перекладається, а отже і тлумачиться, не зовсім точно, тому більшість вчених вважає, що дружини Ігоря на шляху до Сюурлія перетнули Сальницю. На це вже звертали увагу В.М.Глухов, С.Лесной, М.Т.Гойгел-Сокол, О.Г.Бобров та інші дослідники. Втім, у літописному рядку чітко вказано: “и оттуда поидоша к Сальнице”, - тобто тут маємо справу зі специфікою часових форм дієслів у давньоруській мові (у даному випадку дієслово “поидоша” вжито у формі аориста, що однозначно вказує на нетривалість дії - на завершення початку руху до Сальниці). Тобто ці слова Іпатіївського літопису слід розуміти: почали рухатися, вийшли, виступили до Сальниці.

Також не все з'ясовано і з місцем розташування Сальниці щодо Донця - вона була правою чи лівою притокою останнього і чи взагалі була вона притокою саме цієї річки? Про це в давньоруських джерелах не йдеться.

Це є принциповим, тому що у випадку локалізації Сальниці на лівому березі Донця, доведеться погодитися, що в цей момент русичі вже перетнули Донець і опинилися у межиріччі Донця-

Оскола. А останнє теж, в свою чергу, потребує додаткової аргументації, адже фраза того ж літопису “*приида ко Осколу*” теж однозначно не вказує на перехід через річку, а може означати і рух її берегами, по її притоках, території, що відноситься до її басейну, або, швидше за все, - про рух до місця впадіння Осколу у Донець.

Таким чином, вагомим підстав стверджувати, що русичі перетинали Сальницю, немає.

Тепер стосовно згадки Сальниці у зв'язку з наявністю на ній саме в районі Ізюма переправи, що ніби надає їй особливого значення, чим і зумовлені згадки її, Сальниці, у писемних джерелах. Таку аргументацію взагалі слід відкинути, тому що середня течія Донця має десятки бродів - лише на Середньому Донці від Савинців до Слов'янська (історичного Тору), тобто основного району пошуків Сальниці, було понад 10 переправ [27, с.8-11]. Отже, наявність броду на Сіверському Донці саме в районі Ізюма не є чимось надзвичайним, аби привернути увагу літописців.

Між літописними згадками (Сальниця/Сольниця 1111 р. і Сальниця 1185 р.) лежить три чверті століття, і за цей час жодного разу даний гідронім не згадується у джерелах. Таким чином, вірогідно, праві ті дослідники, які вважають, що йдеться про дві різні річки.

Що стосується Шеломяні, то пошукам цього об'єкта присвячена розлога література [28, с.5-8]. Гіпотетичність локалізації Сальниці біля Ізюмського кургану пов'язана з гіпотетичною локалізацією Шеломяні, і навпаки.

Отже, наведені три фактори щодо Ізюмського вузла не можуть бути визначальними орієнтирами.

Останній відносно надійний географічний (і хронологічний) орієнтир - це місце переходу через р.Донець (суч. р.Уди) в районі літописного м.Донець. Цей перехід відбувся одразу після сонячного затемнення, про що маємо пряму вказівку “*Слова о полку Игоревім*”.

Тут ми знову зіштовхуємося ще з одним проблемним аспектом, пов'язаним з тим, що не всі дослідники погоджуються з ототожненням давньоруського Донця з сучасною р.Уди (права притока Сіверського Донця), а сучасного Сіверського Донця - з Доном давньоруських джерел і, виходячи з цього, ареал пошуків переносять на схід до сучасного Сіверського Донця [29, с.134; 30, с.134-135]. Втім, ще у 1958 р. Б.О.Рибаків присвятив цій проблемі окрему роботу, де, на наш погляд, переконливо довів саме таке розуміння давньоруської гідронімічної номенклатури даного регіону [31, с.5-11].

Але і в цій ситуації, як нам здається, є шляхи для подальших пошуків. Вірогідно, праві ті дослідники, які підтримують і розвивають думку П.Г.Буткова, згідно з якою розшукувана річка є однією з приток Тору. Ми теж приєднуємося до таких поглядів і вважаємо, що це міг бути Кривий Торець. Його верхів'я і верхів'я Кальміуса знаходяться зовсім поруч, витікаючи в протилежні боки з однієї височини, яка є водорозділом басейнів Дніпра і Дону, по якому і пролягав Муравський шлях. Кальміус або одну з його приток в такому разі слід ототожнювати з Каялою. Таким чином, можемо дійти висновку, що Сальниця “*Книги Большому Чертежу*” і літописів - різні річки.

Але не можна ігнорувати ареал поширення “*каляльських*” гідронімів (Каялга, Каяли Кулак, Каялишан, Каяли Джуюшан) в Надазов'ї. На це “*каляльське*” гніздо вже звертали увагу лінгвісти [32, с.32-33, 37]. Маємо ще одне свідчення німецького історика Тунманна, який у 1784 р. видав книгу “*Кримське ханство*”. Цей історико-географічний та політико-економічний нарис російською мовою вперше було видано у 1936 р. у Сімферополі. Автор пише: “*Эта обширная страна лежит на северной стороне Черного и Азовского морей и окружена со всех остальных сторон русскими владениями, от которых ее отделяют Каяли-Берт (каменистый Берт), иначе Большая Берда, Шилки-Су или Конские Воды*” [33, с.42]. Географічно ця Каяли-Берт цілком вкладається у вищеназваний ареал.

Насамкінець слід наголосити - цей надазовсько-каляльський ареал є дуже інформативним і вселяє оптимізм у справу розв'язання одного з найскладніших питань вітчизняної історії. Втім пошуки Каяли - то вже тема окремої розвідки.

1. *Звагельський В.Б.* Локалізація літописної Сальниці // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - Вип.27. - С.15-21.

2. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. - М.: Издательство восточной литературы, 1962. - Т.П.

3. Книга Большому Чертежу. - М.-Л., 1950.

4. *Татищев В.Н.* История Российская. - Т.П. - М., 1963.

5. *Карамзин Н.М.* История государства Российского. - СПб., 1852. - Т.П.

6. *Бутков П.Г.* Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21.

7. *Грамматин Н.Ф.* Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозою и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословною. - М., 1823.

8. *Арцыбашев М.С.* Игорь, или война половецкая // Вестник Европы. - 1826. - Т.147. - №11-12.
9. Игорь князь Северский. Слово о полку Игореве. Поэма в двенадцати песнях / Перевел с древнерусского *Николай Гербель*. - Издание пятое. - СПб., 1876.
10. *Аристов Н.А.* О земле половецкой (Историко-географический очерк). - К., 1877.
11. *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии. - Варшава, 1885.
12. *Багалец Д.* История Северской земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. - К., 1882. - Вып.4.
13. *Ляскоронский В.Г.* Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. - Отдельный оттиск с Журнала Министерства Народного Просвещения. - СПб., 1907.
14. *Он же.* Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. - Казань, 1912.
15. *Сибильов М.В.* Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - Т.IV. - К., 1950.
16. *Кудряшов К.В.* Половецкая степь. - М., 1948.
17. *Он же.* Про Игоря Северского, про землю Русскую. - М., 1959.
18. *Афанасьев В.* Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Игореве") // Исторический журнал. - 1939. - №6.
19. *Глухов В.М.* К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь / Труды отдела древнерусской литературы. - М.-Л., 1955. - Т.11.
20. *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. - Харьков, 1962.
21. *Рыбаков Б.А.* "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971.
22. *Пядышев Г.Е.* Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. - №4. - 1980.
23. *Гетманец М.Ф.* Тайна реки Каялы. - Харьков, 2003.
24. *Плетнева С.А.* Половцы. - М., 1990.
25. *Подов В.И.* Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование. - Луганск, 2009.
26. *Кудряшов К.В.* "Слово о полку Игореве" в историко-географическом освещении // Слово о полку Игореве. Сборник статей. - М., 1947.
27. *Звагельський В.Б.* Середньовічні броди на Дінці // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". - Харків, 2009.
28. *Він же.* Шеломянь у "Слові о полку Ігоревім" // Київська старовина. - 1999. - №2.
29. *Творогов О.В.* Дон // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.2. - СПб., 1995.
30. *Он же.* Донец // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.2. - СПб., 1995.
31. *Рыбаков Б.А.* Дон и Донец в "Слове о полку Игореве" // Научные доклады высшей школы: Исторические науки. - 1958. - №1.
32. *Отін С.С.* Гідроніми Східної України. - Київ-Донецьк, 1977.
33. *Тунмани.* Крымское ханство. - Симферополь, 1991.